

Hermann Benno Marx (1827-1917) — auteur van *Benigna van Groenekloof of Mamre* (1873)

JERZY KOCH

School of English, UAM, Poznań

Erazmus Department of Dutch Philology, University of Wrocław

Research fellow of the University of the Free State

Bloemfontein, South-Africa

jkoch@ifa.amu.edu.pl

Abstract. *Benigna van Groenekloof of Mamre* (1873) first won renown when it started to be called upon in the discussion concerning the oldest text published in Afrikaans. The book is still controversial: scholars disagree not only as to the language in which it was published (Dutch, Afrikaans) or its genre (short-story, novel, anthology), but also as to the name of its author. Although the work was published anonymously, both the archive research and preliminary survey of the library holdings clearly point to the fact that the Dutch book was written by a German missionary, Hermann Benno Marx. The present article not only presents his profile in more detail for the first time but also emphasises the importance of the Dutch language for the language policy of the Moravian Brothers and for their missionary and educational work. It also points to the need for a new approach to the history of the South African writing.

1. Inleiding

In *Historia literatury południowoafrykańskiej. Literatura afrikaans XVII-XIX wiek (Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse literatuur. Afrikaanse letterkunde. 19^{de}-20^{ste} eeuw)*—een literatuurgeschiedenis die in het Pools is gepubliceerd—heb ik geprobeerd om de classificatie van de taalbewegingen in Zuid-Afrika te herschikken (Koch 2004). Ik poneerde de stelling dat het mogelijk is om een middenweg te vinden tussen de traditionele benadering en de alternatieve indeling van de emancipatiebewegingen, de zogenaamde Afrikaanse taalbewegingen, teneinde de gecompliceerde wisselwerking van talige, culturele,

politieke en literaire verschijnselen op de meest adequate manier te beschrijven en te verduidelijken¹.

Conform de vaststelling dat de moderne ontwikkeling en standaardisatie van het Afrikaans de verdienste van de Afrikaners is, focust de traditionele classificatie—die inmiddels in de Afrikaner historiografie klassiek is geworden—hoofdzakelijk op de taalemancipatie van de blanke sprekers en onderscheidt twee belangrijke bewegingen: de Eerste en de Tweede oftewel vóór en ná 1900 (vgl. Niekerk 1920; Pienaar 1926; Meiring 1939)². De alternatieve indeling echter, waar meer aandacht aan de taalvariëteiten wordt gegeven en ook met de presentie en de participatie van de niet-blanke sprekers rekening wordt gehouden, verdeelt het proces van de taalemancipatie in meer stadia of taalbewegingen zoals Oostgrenstaalbeweging, de Maleier-Afrikaanse Taalbeweging, Bijbelvertalingbeweging, de Afrikanerbondbeweging en de Naoorlogse Taalbeweging (vgl. Plessis 1986)³.

Aan de grondslag van mijn overtuiging dat het mogelijk is de meerwaarde van deze twee benaderingswijzen met elkaar te combineren, lag niet alleen het oordeel dat men uit het didactische perspectief de complexe ontwikkeling in Zuid-Afrika het meest treffend op die manier uit kan leggen. Ook het basisidee van *Historia literatury południowoafrykańskiej* speelde hier een rol: het literair-historische narratief wordt daar georganiseerd rondom drie belangrijke vertogen nl. het discours van de grond (verkenning van het binnenland), het discours van de ontmoeting met de Ander (verkenning van de *éthnos*) en het discours van de taalemancipatie. Als gevolg hiervan moest het boek aanzienlijk verschillen van andere literatuurgeschiedenissen die eveneens buiten Zuid-Afrika worden gelezen en uit pragmatisch oogpunt of uit *political correctness* de zeer uiteenlopende locale literatuurtradities in Zuid-Afrika als één systeem beschouwen (Chapman 1996; Heywood 2004). Het veraanschouwelijken van de genoemde vertogen—in overeenkomst met de chronologie, het tweede naast het discoursiviteit organiserende beginsel van mijn presentatie—diende de best mogelijke presentatie van de ontwikkelingsgang van de literatuur. Ik besloot alleen twee plaatselijke literatuurtradities te bespreken en koos voor de twee die het dichtst met elkaar verwant zijn: de Nederlandstalige en de aan haar

¹“Literaire verschijnselen” worden in de brede betekenis van de Poolse *piśmiennictwo*, de Duitse *Schriftum* en de Engelse *writing* opgevat.

² Deze indeling blijft van kracht onafhankelijk of er sprake is van een “tydperk” of “fase” (Nienaber & Nienaber 1941: 105) en of er een mogelijkheid van de derde beweging niet uitgesloten wordt (Kannemeyer 1983: 265).

³ Wie belang stelt in de kwestie van de Afrikaanse taalbewegingen krijg bij Carstens een meer gedetailleerd overzicht (2001: 8-20).

ontgroeide Afrikaanstalige. *Historia literatury południowoafrykańskiej. Literatura afrikaans XVII-XIX wiek* staat dus buiten de verschanste posities van de traditionele Afrikaanse literatuurgeschiedenis die erop uit was om vanuit een teleologisch perspectief de “rijpwording” van de taal en de literatuur van de Afrikaner zichtbaar te maken, maar het concept van dit boek staat ook los van de moderne kritiek op de Afrikanerexclusiviteit die sommige literatuurhistorici noopt om overijld bepaalde historiografische projecten op de Zuid-Afrikaanse literaturen af te laten komen en zoveel mogelijk talen—Nederlands, Afrikaans, Engels, Xhosa, Zulu etc.—in hun compendia op te nemen.

In weerwil van mijn ongenoegen met de bestaande literatuur-historische projecten was het niet mijn ambitie of bedoeling om helemaal van vooraf te beginnen, wat ook niet mogelijk zou zijn. Ik heb geprobeerd om ten opzichte van mijn voorgangers cumulatief te werk te gaan. Het Poolse boek verkent dus op een proefondervindelijke wijze de mogelijkheid van de beschrijving van meer dan één van de Zuid-Afrikaanse literatuurtradities, maar onderneemt dit—en hier ligt het wezenlijke verschil—op een kleinere en bescheiden schaal door twee verwante talen en twee verwante literaire tradities samen te behandelen. Zodoende beproeft dit wel het concept van de gezamenlijke Zuid-Afrikaanse literaire historiografie vanuit een andere kant dan de werkwijze toegepast in de twee Engelstalige compendia *Southern African Literatures* van Michael Chapman (1996) en *A History of South African Literature* Christopher Heywood (2004).

Een van de resultaten van dit literair-historische standpunt was zowel de opname van de koloniale schriftelijke traditie uit de tijd van het Nederlandse bewind (1652-1806), als ook een meer genuanceerde visie op de boeiende negentiende eeuw toen er een diffuus gebied ontstond tussen het toenmalige Standaardnederlands en de plaatselijke (tijd-, cultuur- en/of rasgebonden) varianten van de Nederlandse taal. Deze visie en de aangepaste werkwijze leverden een correctief op de bestaande classificaties van de taalbewegingen en indeling van de taalemancipatie in stadia. Tegelijkertijd ontstond er meer ruimte voor de opname van literaire werkzaamheden die streek- en groepsgebonden waren en producten van de gemeenschappen die in de “formele Afrikaanse kultuurbeskrywings” dikwijls gemarginaliseerd werden, terwijl hun “skeptende, omskeppende en bewarende kultuuraktiwitiete” (Belcher 1986: 41) van belang zijn voor het geheel van de culturele Afrikaanse erfenis. Het resultaat was o.a. een lang hoofdstuk over de evangeliserende, organisatorische en onderwijskundige activiteiten van de Moraviërs, getiteld “Ruch Misyjny Braci Morawskich i *Genadendal Dutch*” (“Zendingbeweging van de Moravische Broeders en *Genadendal Dutch*”). Daarmee is recht gedaan aan de stelling geponeerd door een aantal onderzoekers zoals R.K. Belcher, die vond dat teksten die in het milieu van de Broederkerkers zijn ontstaan belangrijke voorlopers van

de formele Afrikaanser letterkunde waren. “Die geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde sal herbedink en herskrywe moet word om kultuurhistoriese werke soos bv. die novelle oor ’n bruin vrou, *Beninga van Groenekloof of Mamre*, te akkommodeer” (Belcher 1986: 46-7). Het onderzoek dat ik instelde om dit lange, dertig bladzijden tellende hoofdstuk te schrijven, leidde tot het verzamelen van nieuwe informatie o.a. over de identiteit van de auteur van het boek *Benigna van Groenekloof of Mamre* (1873), een interessante anonieme publicatie die de voornaamste pennenvrucht van deze beweging is.

Slechts een keer heb ik tot nu toe de resultaten van mijn onderzoek aan de vakgenoten gepresenteerd en dit was in de vorm van een referaat tijdens het congres van de Suid-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek (SAVN) (Koch 2004a)⁴. Omdat *Benigna van Groenekloof of Mamre* een beduidende representatie van de geschriften uit de Zendingbeweging van de Moravische Broeders vormt en in het Zuid-Afrikaanse publieke dispuut regelmatig ten voorbeeld gesteld wordt van bepaalde stellingen, heb ik me voorgenomen om in de onderhavige bijdrage op deze problematiek nader in te gaan en een aantal misverstanden omtrent de identiteit van de auteur uit de weg te ruimen. De voorafgaande toelichting van het taalbeleid van de Kaapse overheid en de voorkeur die de Moraviërs aan het Nederlands als medium van hun zendingactiviteiten gaven, moeten een belangrijke context schetsen waaruit de culturele en opvoedkundige relevantie van de taalkeuze van de zendelingen moet blijken. Ook de receptie van *Benigna van Groenekloof of Mamre* en de uiteenlopende opinies over de identiteit van de auteur worden cursorisch beschreven.

2. Moravische Broeders oftewel hernhutters en hun taalbeleid in Zuid-Afrika⁵

Een heel interessante opmerking betreffende de ontwikkeling en de heterogeniteit van de verafrikaanste Nederlandse taalvormen aan de Kaap rond de eeuwwisseling van de negentiende/twintigste eeuw maakte Hubertus Elffers (1858-1931). In zijn sedert 1900 herhaaldelijk herdrukte *The Englishman’s Guide to the speedy and easy acquirement of Cape Dutch* schreef hij:

⁴ Daarvoor heb ik over deze problematiek een referaat geleverd (Koch 2003) en een artikel (Koch 2004b) eraan gewijd, beide voor het Poolse publiek.

⁵ Deze protestantse groepering had haar wortels in Moravië en Bohemen en werd daarom ook Moravische Broeders genoemd. Uit de hervorming van Jan Hus en de beweging die na zijn dood op de brandstapel (1415) ontstond, kwam de zogenaamde Broederuniteit voort. De gelovigen werden vervolgd en er bleven een gemeenschap in oostelijk Bohemen in Kunwald en

Perhaps the best representative of Cape Dutch are [sic] to be found among the Malay population of the Cape Peninsula, whose worship is conducted in a foreign tongue, and the Bastards [sic] born and bred at German mission stations where Cape Dutch forms the only medium of expressions. Among either of these classes one may find a readiness of speech unalloyed with foreign elements, which provide easy vent for all sentiments and every feeling, though confined to the narrow limits of a patois. (Elffers 1908: 6).

Daarmee drukte deze Nederlander indirect lof uit voor de decennialange onderwijskundige inspanningen op de "German mission stations" en erkende het feit dat weliswaar bekend maar nog steeds niet algemeen aanvaard en in de literatuur-historische concepten verwerkt is, namelijk dat "the language of the Bible and the Moravian hymn-books became their [van de inheemse mensen] own language, even in their private conversations and letters" (Krüger 1966: 295).

De geschiedenis van de hennhutters oftewel Moravische Broeders die onder de Khoi (Hottentotten) en de Kleurlingen (*bruinmense*) in Zuid-Afrika werkzaam waren, is in grote lijnen algemeen bekend (Geschied-Verhaal 1893; Krüger 1966; Krüger & Schaberg 1984; Balie 1988; Hamilton & Hamilton 2001). De predikanten Franco de Bruyn en Hieronymus van Alphen overtuigden de verantwoordelijken van de VOC om de Moravische zendelingen naar het Zuid-Afrikaanse gewest te lokken. Na een jaar studie in Nederland, waar het aanleren van de taal centraal stond, arriveerde Georg Schmidt (1709-1785) in 1737 aan de Kaap. Als men de mislukte pogingen van Petrus Kalden (1670?-1739) buiten beschouwing laat, was de Duitser Schmidt de eerste en de enige zending onder de inheemse mensen voor de komst van de Engelse pastoors rond de eeuwwisseling achttiende/negentiende eeuw. Toch waren zijn activiteiten op het gebied van de kerstening van korte duur: nadat de hennhutters in Nederland als sekte werden gebrandmerkt (1739) en de Duitse zending enkele Hottentotten zonder medeweten van de Kaapse kerk doopte (1742), werden de verhoudingen met de lokale kerkelijke overheid steeds moeilijker en Georg Schmidt verliet in 1744 de kolonie in de hoop

wat groeperingen van geloofsvluchtelingen in Polen over. Begin achttiende eeuw werd een groep hervormde gelovigen opgewekt door de piëtistische beweging vanuit Duitsland. In 1722 kregen ze bescherming van graaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760). In zijn landgoed Berthelsdorf in Saksen/Lausitz stelde hij de volgelingen "unter des Herrn [Ob]Hut" ("onder de hoede van de Heer") vanwaar ook de naam van de beweging kwam: Herrnhutters (Ndl. hennhutters). In het begin van de 18de eeuw vanuit Herrnhut verspreidde zich deze religieuze gemeenschap naar het westen en nam de vorm aan van de piëtistische opwekkingsbeweging. In Nederland gingen de hennhutters met de doopsgezinden samenwerken en stichtten hun bekende nederzetting in Zeist.

iets in Amsterdam te kunnen verduidelijken en te regelen (Schmidt 1981).⁶ Hij keerde nooit terug, en andere Moraviërs kwamen pas in 1792 in Zuid-Afrika aan (Genadendal Diaries 1992). De voortzetting van het werk van Schmidt werd in de negentiende eeuw een succesverhaal. Er ontstonden onderwijsinstellingen van verschillende types, van kleuterscholen tot een lerarenopleiding (trouwens de eerste in Zuid-Afrika). Rond 1863 werd onderwijs in 110 zendinginstellingen gegeven aan bijna 11000 leerlingen, en reeds in 1870 groeide het aantal scholen uit tot 351 en het scholierengetal tot 39500 (Balie 1988).

Minder aandacht dan aan de religieuze en onderwijskundige aspecten is tot nu toe gegeven aan de taal die door de zendelingen werd gebruikt. De keuze van Schmidt en van zijn opvolgers voor het Nederlands als medium sprak ergens vanzelf: het Nederlands was de officiële taal waar de VOC opereerde; bovendien bleken de Khoi veel begaafder te zijn bij het aanleren van het Nederlands dan de blanken bij het bestuderen van de inheemse talen. Schmidt preekte dus “in Dutch, with which the natives were familiar” en het lag in de lijn dat men ook het Nederlands gebruikte bij de voortzetting van de werkzaamheden aan het einde van de achttiende eeuw, toen de Moravische zending in Zuid-Afrika opnieuw gevestigd is (Reichelt s.d.: 1). Deze taal bleef in de loop van de negentiende eeuw ook het medium van de zendingactiviteiten en -publicaties—zoals Theodor Reichelt ergens in de jaren tachtig van de negentiende eeuw berichtte—: “The Dutch Bible, Dutch school-books, and the Dutch Hymnal of the Moravian Churches in Holland were introduced. The first Hymnal specially for the use of the converts was published by the Bible Society of Zeist in 1836.” (Reichelt s.d.: 1).

Het taalbeleid van de Moraviërs is op een natuurlijke of spontane wijze gegroeid en komt *grosso modo* overeen met de benaderingswijze van andere acties waar religie eveneens op de voorgrond stond: de voertaal wordt op de doelgroep afgestemd zowel in het geval van diverse geschriften van de Kaapse moslims die hun verafrikaanse Nederlands in Arabisch schrift hadden opgetekend, als ook in het geval van de Afrikaners in hun poging om de Bijbel in de plaatselijke Zuid-Afrikaanse vorm van het Nederlands beschikbaar te stellen. Het spreekt vanzelf dat in de negentiende eeuw, toen de Kaap Engels werd, het taalbeleid van de Moravische zendelingen geconfronteerd moest worden met de nieuwe ontwikkelingen. De nieuwe koers van de overheid kwam op de planmatige verengelsing neer maar dit maakte deel uit van verschillende andere acties. Het

⁶ Van de toenmalige sfeer rondom de hernhutters getuigt de titel van de publicatie van Gerardus Kulenkamp (1700-1775) uit hetzelfde jaar 1739 *De naakt ontdekte enthustastery, geest-dryvery, en bedorvene mystikery der zo genaamde Herrnhutters, uit hun Hoogduitsch gezangboek, en andere van hunne schriften ten klaarsten ten toon gestelt, en hunne overeenstemmingen met de bedorvene mystiken en geestdryvers, in Duitschland, en de Bevers in Engeland, op 't duidelykste aangewezen.*

eerste onderwijsdepartement dat in 1839 in het leven werd geroepen “did much to systematise the rather haphazard educational efforts throughout the country, and proved to be the prototype according to which, in subsequent years, the administrative system in the other parts of the country were patterned. The year 1865 saw the first really comprehensive piece of educational legislation in the Cape Colony” (Malherbe 1971: 216). In dit verband is het uiterst interessant dat de zendelingen—afkomstig uit Duitsland en Nederland—standvastig weigerden om naar het Engels over te schakelen.

In 1864 verwierp de centrale raad van de harnhutters de zogenaamde Helferkonferenz, het voorstel van het Britse onderwijsdepartement om het Engels als instructietaal in te voeren en de niet-blanke onderwijzers te ontslaan—aan het voorstel ging een financiële steun gepaard. Maar het was niet voor de eerste keer dat zo iets in het vooruitzicht werd gesteld want reeds het regeringsbesluit van 1841 zegde staatssteun aan zendingscholen toe, weliswaar onder zeker voorwaarden. De belangrijkste ervan waren: de toelating van de inspecteurs, de toegankelijkheid van de school voor iedereen, de invoering van andere vakken naast de godsdienst en de invoering van het Engels—deze taal “moes op alle ondersteunde skole gedoseer word en, waar moontlik, moes dit die medium van onderrig wees” (Behr 1963: 433). Ook in 1864 is deze taalkwestie als de voorwaarde *sine qua non* geformuleerd. De brief in deze materie van 9 december 1864 stelde onomwonden een aantal voorwaarden waarvan een luidde, “that the teachers, both in the training school and in the elementary schools (both infant and juvenile) should be European and thoroughly acquainted with the modern system of school management, and competent to conduct the business of all the schools in the English languages” (Protocoll 1865). Daarmee werd nog een ander vereiste geformuleerd, namelijk het ontslag van de niet-blanke onderwijzers.

Het schrijven is ondertekend door de superintendent-generaal van het onderwijs in de Kaapkolonie Langham Dale (1826-1898) die zich weliswaar zeer verdienstelijk voor de ontwikkeling en de modernisatie van het Kaapse onderwijs maakte, maar tevens een strikt verengelsingbeleid voerde.⁷ “Wat taalmedium betref, is sy standpunt teenoor Hollands in die skole onder sy sorg enduit negatief want Engels is vir hom, in ’n tydperk toe die Kaapkolonie taalmedium betref en

⁷J. du P. Scholtz (1965: 109) wijst op de getuigenissen van de niet vijandelijke houding van Dale ten opzichte van het Nederlands, maar dit neemt de anti-Hollandse strekking van het gehele stelsel niet weg.

bowendien die uiterste fase van verengelsing beleef, die enigste voertaal in die onderwys" (Rensburg 1968: 212).⁸

Het hele initiatief stond dus in het teken van de verhoging van het onderwijsniveau: de Nederlandse voertaal en het onderwijzerskorps bestaande uit Kleurlingen (*bruinmense*) garandeerden dit in de ogen van de Britse overheid blijkbaar niet.⁹ Maar daarachter schuilde nog iets anders. Langham Dale bracht in 1863 en 1864 bezoek aan Genadendal "with idea of converting the station into a large educational center for the Western Cape" (Krüger 1966: 277). Op dat moment beschikten in de hele Kaapkolonie alleen de Moravische Broeders over de lerarenopleiding maar in hun "trainig-school" waren slechts twaalf studenten (waaronder trouwens niet alleen Moraviërs) terwijl er plaats was voor tenminste

⁸In zijn hoedanigheid van Superintendent-General of Education was Langham Dale ook bezig met de zendingsscholen en bezorgd over de kwaliteit van het onderwijs, hij „introduced a governmental examination for student-teachers. The first three candidates at Genadendal passed it in 1878 without difficulty." (Krüger & Schaberg 1984: 13). Dit resultaat behaald door de Nederlands-/Afrikaanssprekende kandidaten is bewonderenswaardig omdat de regulaties van 1872 die de verwervingsprocedure van het elementaire onderwijscertificaat (bekend als O2) bepaalden, een examen introduceerden waarin "groot nadruk gell. [word] op die kennis van Engels; aan Nederlands word feitlik geen aandag geskenk nie" (Rensburg 1968: 211). Wat de examenvereistes betreft was het Engels verplicht terwijl het Nederlands op gelijke voet met de inheemse talen als facultatief studievak is gesteld (Toit 1963: 78).

⁹ Deze kritische ingesteldheid tegenover de Kleurlingonderwijzers mag in feite niet verwonderen want men stelde toen over het algemeen niet veel vertrouwen in de intellectuele capaciteiten van de mensen uit de kolonie, ook/zelfs niet in de blanke leerkrachten die onder de kolonistenbevolking aangeworven waren, vgl. de verklaring van de bisschop van Kaapstad voor de zogenaamde Watermeyer-commissie die in 1861-1863 het onderzoek naar het onderwijsstoestand instelde (Wyk 1947: 99).

dubbel zoveel.¹⁰ “The interest of the found established by Prince Victor covered the expenses of the institution to the extent of 400 pounds per annum. Dale offered a subsidy of 244 pounds for a substantial increase in the number of student-teachers, on condition that the teachers of all the schools of Genadendal should be Europeans and qualified to teach English” (Krüger 1966: 278). De Helferkonferenz boog zich over het voorstel, maar kwam tot de conclusie dat de vervanging van de Kleurlinglerkrachten door de Engelsprekende zendelingen financieel niet haalbaar zou zijn.¹¹ Men verwierp het gehele plan en de trainingschool bleef klein maar autonoom. Men volgde echter zekere instructies van de overheid teneinde in aanmerking te komen voor de zogenaamde “granted subsidies” die men verstrekte als 20% van de leerlingen kon lezen, schrijven en sommen maken. Men verplichtte dus de doopkandidaten om te leren lezen, diegene die de voorrechten van de bewoners van een statie wilden genieten, moesten lezen en fragmenten van de Lutherse catechismus voordragen en helpers (*Helfer*) of leiders (*Vorsteher*) moesten beide kunnen, lezen en schrijven.

De druk van overheidswege om het Engels als voertaal te introduceren, was de directe voortzetting van het taalbeleid zoals dit reeds in het stelsel uit 1839 was geformuleerd: het Nederlands werd alleen gedoogd alleen voor de mondelinge en schriftelijke vertaling naar het Engels dus uitsluitend als middel om het Engels aan te leren (Toit 1951: 83). Zoals het bekende Pierick-geval in 1854 bewees, duldde dit stelsel in feite geen uitzonderingen: staatssteun in de vorm van de regeringstoelage voor scholen kon alleen toegekend worden in ruil voor de opheffing van het Nederlands als medium en vervanging door het Engels (Wyk 1947: 83-5). Dit betrof niet alleen blanke scholen, maar onder vergelijkbare condities werd de financiële tegemoetkoming ook toegekend aan de zending-scholen en “Aborigines schools.”

Om het besluit van de Moravische zendelingen ten opzichte van het Nederlands naar historische waarde in te schatten, moet enerzijds het feit genoemd worden dat het om toekomstige leraren ging, anderzijds naar de algehele ontwikkeling verwezen worden.

¹⁰ Er was in de periode 1842-1860 (Wyk 1947: 80-3; Toit 1963: 61-2; Horrell 1970: 16) een mogelijkheid in Kaapstad om een opleiding als onderwijzer te volgen (*Normaalskool* of *training-school*), maar “slegs twaalf seniorleerlinge is opgelei as kwekeling-onderwysers, maar geen een van hulle het onderwyser geword nie.” (Wyk 1947: 81).

¹¹ Ook de steeds groeiende betrokkenheid van de inheemse gelovigen speelde hier waarschijnlijk een rol. “Another positive feature of this period was the further advance of the indigenous helpers. They learnt to love their church and its music at Genadendal. After they had become teachers, they disseminated the periodicals and booklets, which they had helped to print in the training-school, some became organists, and one station after another obtained its own brass band” (Krüger 1966: 279).

Nie alleen het die Hollandse taal in Kaapstad baie agteruitgegaan nie, maar veral na 1864 het die onderwys in Hollands tot 'n minimum gedaal. Die sterk nadruk op Engels in plaasskole het dikwels vernietigend gewerk [. . .]. So blyk dit dat daar teen 1872 baie klein privaatskooltjies in die kolonie bestaan het wat geen ondersteuning van die regering ontvang het nie en waarin alleen Hollands onderwys is. (Toit 1963: 71)

De nieuwe onderwyswet, de zogenaamde *The Education Act—1865*, dwong de scholen die voor subsidie in aanmerking wilden komen om te verengelsen. “The instruction during the ordinary school hours shall, as far as practicable, be given through the medium of the English, within twelve months after the first establishment of the school” (zoals aangehaald door Wyk 1947: 102 en Scholtz 1965: 112). In de praktijk betekende dit “dat die medium van onderrig nie gebaseer is op grond van die *klas* waarin die leerling hom bevind het nie, maar wel op grond van die *klas van skool*, wat hy bygewoon het” (Wyk 1947: 102). Het resultaat was dat alle scholen op dorpen (type of klas I en II) onmiddellijk het Engels moesten invoeren en dat scholen voor de plattelandse bevolking, de zogenaamde *farm schools* of *plaasskole* (type of klas III) slechts één jaar gegund is om naar het Engels over te schakelen.

In 1864 verwierpen de Moraviërs niet alleen het voorstel, maar twintig jaar later, in 1884, voerden ze het Nederlands als een apart vak in hun scholen in terwijl *The Education Act—1865* van het Nederlands (oftwel “Hollands” want dit was de in Zuid-Afrika gebruikelijke term) als schoolvak geen melding werd gemaakt (Wyk 1947: 101-2).¹² Toch wilden de zendelingen niet helemaal buiten het systeem van staatssteun verkeren. In de loop van de jaren zeventig verwierven reeds enkele Moravische scholen een aanzienlijke status en kwamen ze in aanmerking voor “an annual bonus” ten hoogte van £ 75; de school op Goedverwacht sloot in 1881 aan bij andere zendingposten aan zoals Mamre, Clarkson, Genadendal, Elim waar reeds de zogenaamde “first grade”-scholen functioneerden (Krüger & Schaberg 1984: 12-13).

Zonder in details te treden en de uitweiding over de cultuurcreërende, religieuze en opvoedkundige waarde achterwege te laten, wijst veel erop dat de positie van de Nederlandse taal in de negentiende-eeuwse Zuid-Afrika, en uiteindelijk de positie van het Afrikaans in de twintigste eeuw, er anders zou uitzien al er geen hernhutters in de Kaapkolonie werkzaam waren. Men denke alleen al aan het feit dat thans het merendeel van de Afrikaanssprekenden de Kleurlingbevolking uitmaakt. Ook de diversiteit van taalvormen, het hele spectrum van meer en minder verafrikaanste vormen van het Nederlands moet in

¹² Let wel—twee jaar vóór de Nederlandse taal opnieuw tot het Kaapse parlement officieel is toegelaten.

aanmerking genomen worden bij de taalkundige en letterkundige classificaties. Dezelfde redenen die ervoor pleiten om over diverse alternatieve bewegingen—al dan niet *taal*bewegingen genoemd—te spreken, pleiten er ook voor om rekening te houden met andere strekkingen van de taal-, literatuur- en cultuurontwikkeling in Zuid-Afrika waar Nederlandse taalvormen bij betrokken waren. Er zijn geen taalkundige, culturele of andere argumenten om bijvoorbeeld aandacht aan de zogenaamde Arabisch-Afrikaanse literatuur te schenken en van de Maleier-Afrikaanse Taalbeweging te spreken (als het gaat om de geschriften van de Kaapse moslims, opgesteld in de verafrikaanse Nederlandse taalvorm maar met behulp van het Arabische alfabet), maar de teksten in andere Zuid-Afrikaanse vormen van de Nederlandse taal (zoals de publicaties die in het milieu van de Moravische zendelingen zijn ontstaan) te veronachtzamen. De voorwaarde is dat men de talige en culturele situatie in de negentiende-eeuwse Zuid-Afrika in zijn complexe geheel beziet en de veronderstelling laat varen dat er slechts twee taalvormen in omgang waren, wat tot de noodlottige kunstmatige binaire indeling heeft geleid: Standaardnederlands versus het te standaardiseren Afrikaans. Voor het doel van dit artikel is het van belang dat een van de markante resultaten van de onderwijs- en zendingactiviteiten van de hernhutters een vloed van publicaties was, van verschillende, meestal religieuze aard en dat hun medium het Nederlands was, al dan niet “naar de plaatselijke behoefte van het land gewijzigd” zoals de Zuid-Afrikaanse Nederlander A.N.E. Changuion (1803-1881) het “Kaapsche taaleigen” noemde (Changuion 1848).

3. *Benigna van Groenekloof of Mamre en haar receptie*

Benigna van Groenekloof of Mamre is reeds lang geen onbekende publicatie binnen de Zuid-Afrikaanse literatuurstudie, ook al komen er nog wetenschappers voor die aan het bestaan ervan twijfelen.¹³ Dit kan mede het gevolg zijn van de moeilijke toegang tot de tekst maar ook van het feit dat het boek in de jaren negentig van de twintigste eeuw ter sprake kwam naar aanleiding van de emotioneel gekleurde discussie over welk boek het oudste gepubliceerde boek in het Afrikaans is.

¹³Bij mijn weten zijn er in de Zuid-Afrikaanse bibliotheken twee exemplaren beschikbaar: een in Kaapstad in de Nationale Bibliotheek en een in Johannesburg in de bibliotheek van de Randse Afrikaanse Universiteit, thans Universiteit van Johannesburg. Ook het museum in Genadendal en het archief in het Kaapse Heideveld zijn er in het bezit van de publicatie. In het

Volgens de Afrikaanse literaire historiografie kwam die eer altijd toe aan *Zamenspraak tusschen Klaas Waarzegger en Jan Twijfelaar over het onderwerp van afscheiding tusschen de Oostelijke en Westelijke Provincie* uit 1861. Deze bundel dialogen gepubliceerd door Louis Henri Meurant (1812-1893) onder het pseudoniem Klaas Waarzegger, werd beschouwd als uitdrukking van de politieke tendensen onder de ontevreden bewoners van de oostelijke Kaapprovincie, die het plan koesterden zich van Kaapstad af te scheiden. De auteur wilde met de verafrikaanste vorm van het Nederlands (Kaaps-Hollands) zijn doelgroep, d.w.z. farmers uit het grensgebied, in hun eigen taal bereiken en voor de idealen van de afscheiding en zelfbestuur winnen. De bekendmaking van deze teksten en talrijke overdrukken in verschillende periodieken gaven de literatuur- en taalhistorici aanleiding om over de zogenaamde “Oosgrenstaalbeweging” te spreken.

Omdat met de tijd de kennis groeide over de geschriften van de Kaapse moslims die eveneens Kaaps-Hollands gebruikten, poneerden sommigen de stelling dat *Bajaannoeddien* (in het Arabisch *Bayānu 'd-dīn*, d.w.z. ‘de uiteenzetting van de godsdienst’) in werkelijkheid de naam van het eerste boek in het Afrikaans verdient. Dat werk—geschreven door de Turkse Koerd sjeik Abu Bakr Effendi (1835-1880) die sedert 1862 in Kaapstad woonachtig was en de taal van zijn geloofsgenoten moest leren—was reeds in 1869 in manuscript voltooid en circuleerde vervolgens in afschriften maar verscheen pas in 1877 in druk. *Bajaannoeddien* is belangrijk voor de Kaapse moslims omdat dit bij de ajami-traditie aansluit d.w.z. het islamitische gebruik om de locale moedertaal van de gelovigen met behulp van Arabische tekens te noteren. Deze traditie kennen verschillende talen niet alleen in Afrika (Haron 2001), maar ook in Europa, zelfs het Pools (Koch 2004: 296-7; Jankowski & Łapicz 2000; Drozd 1999). Aan het begin van de negentiende eeuw verving het Afrikaans, in feite Kaaps-Hollands, in deze functie het Maleis. Deze schriftelijke Arabisch-Afrikaanse traditie bevestigt tevens de eigen godsdienstige identiteit van de Kaapse moslims. Het Arabische alfabet is ook—naar men zegt—door een Kaapse Kleurling, een zekere Isjmoeni, gebruikt in *Die boek Gablomatiem* uit 1856 dat volgens weer anderen het oudste Afrikaanse boek zou moeten zijn; tot onze tijd bleef er geen exemplaar bewaard, maar dit boek is naar alle waarschijnlijkheid een vertaling van *Al-Qawl Al-Matin* (*Alqauli*

archief van de Moravische Broeders in het Duitse Herrnhut kunnen ze eveneens op een afdruk bogen. Deze gegevens zijn geen resultaat van een uitvoerige *quaerenda* maar eerder een bijkomend resultaat van mijn eigen zoektocht naar een geschikt exemplaar om een kopie van te maken waaraan ik kon werken.

-l'atin d.w.z. 'Het Betrouwbare Woord') van de Egyptische zeventiende-eeuwse schrijver Isjmuni (al-Ishmuni, 'išmūnī) (Davids 1991).

Naar aanleiding van deze discussie is ook *Benigna van Groenekloof of Mamre* herhaaldelijk genoemd, hoofdzakelijk vanwege het jaar van de publicatie—1873. In werkelijkheid was Ronnie Belcher de eerste die in 1987 in zijn opstel *Afrikaans en kommunikasie oor die klerugrens* ruimer de aandacht op dat boek vestigde (Belcher 1987: 17-34).¹⁴ Kort daarvoor—bij de gelegenheid van de vergadering van de Afrikaanse Letterkundevereniging (in 1986)—verweet Belcher de literatuurhistorici dat ze onkundig waren “aangaande die Genadendalse geskrifte: *De Bode van Genadendal* wat in 1859 begin het, asook die novelle oor 'n bruinvrou, *Benigna* (1873)” (Toerien 1986: 23). (Let wel op de genologische classificatie “novelle” waar ik straks op terug zal komen.) Mede hierdoor werd de aanzet gegeven tot een nieuw stadium van de polemiek over de oudste gedrukte Afrikaanse tekst.

De discussie over het-eerste-het-oudste boek in het Afrikaans is mijns inziens op den duur weinig productief of vernieuwend. Ze getuigt slechts van een beetje “ethnische” beweging binnen het kader afgebakend door de oude denkpatronen omdat de klemtoon alleen verschoven wordt. Het enige positieve resultaat is dat er meer gesproken wordt over de deelname van de Kleurlingen (*bruinmense*) aan de Zuid-Afrikaanse cultuur en er meer rekening gehouden wordt met de niet-blanke sprekers van het Nederlands en Afrikaans. Aan het model van de traditionele Afrikaanse literaire historiografie wordt daardoor niet getoerd: nog steeds geldt de gouden regel om aan te wijzen wie als eerste wegsnelde van de Nederlandse taal richting Afrikaans. Aan de zin van de discussie over de-eerste-de-oudste Afrikaanse publicatie moet men serieus twijfelen als men erkent dat voor de Zuid-Afrikaanse situatie in de negentiende eeuw een continuüm van taalvormen kenmerkend was, van Hoog-Hollands tot sterk verafrikaanste idiomen—een feit waarmee de taalhistorici steeds meer rekening houden (Deumert 2004) maar waaraan de literatuurbeschouwers nog gewend moeten raken (vgl. Huigen 2006). In Zuid-Afrika heeft men decennialang de scheiding tussen het Nederlands en het Afrikaans beklemtoond en in de Lage Landen was er niet veel belangstelling te bespeuren voor de Nederlandse teksten in Zuid-Afrika. Dit is sedert jaren negentig aan het veranderen, maar *Benigna van Groenekloof of Mamre* blijft in Nederland vrijwel onbekend en zelfs de weinige kritische of literatuurhistorische teksten die de Nederlandstalige literatuur uit

¹⁴ Trouwens, de publicatie van Ronnie Belcher (1987) blijft tot de dag van vandaag de belangrijkste bron van informatie voor wie daarover schrijft: de meeste literatuurhistorici baseren zich op dit artikel—minder bekend is een andere publicatie (Belcher 1986)—en zelfs al wordt naar hem niet verwijzen, verraden de gegeven voorbeelden en zelfs formuleringen dat de meeste auteurs schatplichtig aan hem zijn. Kennelijk begon Belchers cursorische weergave van de inhoud van het werk zijn eigen leven te leiden.

Zuid-Afrika behandelen, vermelden noch het werk noch de auteur ervan. De receptie blijft dus noodgedwongen tot Zuid-Afrika beperkt.

Isaac Balie, historicus en directeur van het museum in Genadendal, noemde *Benigna van Groenekloof of Mamre* eerst “n leesboek” (Balie 1988: 92) om later, nadat de discussie reeds gaande was, dit toch nog te kwalificeren als roman—“der eerste Roman in Afrikaans” (Balie 2003: 17). Vernon February, Afrikaans dichter en jarenlang wetenschappelijk medewerker van het Afrika-Studiecentrum te Leiden, bestempelde *Benigna van Groenekloof of Mamre* als “die Nederlands-Afrikaanse roman” en schreef verder dat deze publicatie uit 1873 een opmerkelijk feit was “as ons in ag neem dat C.P. Hoogenhout se novelle “Catharina, die dogter van die advokaat” pas in 1879 verskyn en Jan Lion Cachet se novelle “Die geldduiwel” pas in 1882 in *Die Afrikaanse Patriot*. Die roman dateer trouens van voor die oprigting van die Genootskap van Regte Afrikaners (GRA) in 1875 en word nêrens vermeld in die Afrikaanse literatuurgeskiedenis nie” (February 1998: 9). Opvallend genoeg wordt de status van de Genadendalse publicatie als “roman” opgegradeerd ten opzichte van “novellen” van Hoogenhout en Cachet. De tekst van Vernon February “Klein begin is aanhou wen” waaruit ik aangehaald heb, komt uit de laatste uitgave van *Perspektief en Profiel. ’n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* onder redactie van H.P. van Coller (1998) waar hij de oude tekst van G.S. Nienaber (1960: 1-36; 1969: 3-31; 1981: 13-34) over de eerste letterkundige pogingen in het Afrikaans moest vervangen. February heeft door zijn vermelding van *Benigna van Groenekloof of Mamre* tot haar moderne bekendmaking bijgedragen. Het was ook zijn taak om een nieuwe stem in de literatuurgeschiedenis te laten luiden omdat de nieuwe opgegradeerde versie van *Perspektief en Profiel* probeerde om “verswyging van of onkunde oor die Arabies-Afrikaanse tekste en die bydraes uit Genadendal” te doorbreken (Olivier 1999: 6). Alhoewel dit “sy verantwoordelijkheid” was “om die hiate wat by G.S. Nienaber bestaan, aan te vul en foute reg te stel” worden February’s uitlating over *Benigna van Groenekloof of Mamre* louter onder verwijzing naar de publicatie van Belcher van twaalf jaar eerder gemaakt (Olivier 1999: 6; February 1998: 9).

Ronnie Belcher gebruikte in zijn langer artikel “Wit en bruin staan aan dieselfde kant van brug” in *Die Burger* de term “die kort roman” (Belcher 2002:13). De historicus Henry C. Bredekamp kwalificeerde in een polemie *Benigna van Groenekloof of Mamre* eveneens als een korte roman (Bredekamp 2002: 10). John Kannemeyer heeft het in zijn nieuwste literatuurgeschiedenis *Die Afrikaanse Literatuur 1652-2004* ook over een roman, maar beschouwt het gebruikte medium als Nederlands “hoewel Afrikaanse woorde soms in die dialoog voorkom” (Kannemeyer 2005: 31). Trouwens, wie deze fragmenten van de nieuwste vermeerderde versie van zijn literatuurgeschiedenis in één band met de overeenkomende fragmenten uit de vorige editie (Kannemeyer 1988) vergelijkt,

merkt een duidelijke accentverschuiving op. Ook dit getuigt van de groeiende receptie van *Benigna van Groenekloof of Mamre*. Een ander voorbeeld hiervoor levert een artikeltje in *Die Burger* over de plannen van Johann Abrahams om het boek te verfilmen: “Oor die outobiografie waarop sy draaiboek gebaseer is, sê die ervare joernalis: ‘Die oorspronklike eksemplaar is nog te kry in die Morawiese argief op Genadendal. Dis eintlik ‘n Suid-Afrikaanse *Roots*, maar met ‘n sterker storielyn.¹⁵ ‘Dis ‘n verhaal van mense en die lot van die slawe van die Kaap. Dit vertel ook hoe die Khoi hul identiteit verloor het en later totaal ontstam het’” (Box 2002: 10).

Een van de laatste vermeldingen door literatoren komt van de pen van Siegfried Huigen, de auteur van het profiel “Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925” in het derde deel van *Perspektief en Profiel: ‘n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Deze Nederlandse literatuurhistoricus, al jaren werkzaam in Zuid-Afrika, is het niet eens met de opinie dat *Benigna van Groenekloof of Mamre* het eerste Afrikaanse boek is en spreekt tevens de opvatting tegen dat dit een roman is: “Afrikaans, ten minste die Kaaps-Hollandse variant daarvan [. . .] word soms gebruik in dialoog, soos dit ook in ander Nederlandstalige Suid-Afrikaanse romans gedoen is” (Huigen 2006: 35). Daarmee onderstreept hij de opvatting van R.K. Belcher: “En dit is ook nie in Afrikaans geskryf nie, maar in Nederlands” (Belcher 1996: 14).

De schrijver Hermann Wasserman noemt *Benigna van Groenekloof of Mamre* in zijn bespreking van het tv-programma “*Skerpioen onder die klip: Afrikaans van kolonialisme tot demokrasie*.” Hij plaatst het boek in de context van het creëren van nieuwe mythes rondom de Afrikaanse taal. In zijn artikel in “Die Burger” onder de titel *Afrikaans het ‘nuwe, meer inklusiewe mites nodig’* verwijst hij foutief naar dit werk als “in Afrikaans geskryf” (Wasserman 1996: 2).

Hoe is het met dit werk gesteld als de deskundigen reeds verdeeld zijn over het simpele feit hoe men het taalmedium van de publicatie moet kwalificeren? In wezen is het echter ontegensprekelijk voor iedereen die het boekje in zijn handen had dat *Benigna van Groenekloof of Mamre* in het Nederlands geschreven is, maar in een Zuid-Afrikaans Nederlands, met hier en daar lexicale eigenaardigheden, typisch voor de plaatselijke taalvormen terwijl in sommige dialogen duidelijk een Afrikaans idioom wordt gebruikt en tegen het Standaardnederlands bewust wordt uitgespeeld. Desalniettemin heeft de taal van het boek een nauwkeurige analyse nodig. De genologische kwestie echter—of de tekst al dan niet een roman is—moet eveneens onderzocht worden want dit lijkt nog ingewikkelder en zoals boven aangetoond lopen de meningen uiteen. Op deze plaats kan nog een

¹⁵Met “Roots” wordt de Amerikaanse filmserie uit 1977 bedoeld die een saga is over het leven van de zwarte Amerikanen en gebaseerd op de geschiedenis van de familie van Alex Haley.

conclusie van algemene aard uit dit overzicht getrokken worden. Het boek heeft weliswaar de belangstelling van de literatuurbeschouwers gewekt, maar het discours dat ontstond, was niet literair, historisch of literair-historisch van aard, eerder ideologisch en politiek. Bij gebrek aan detailstudies over *Benigna van Groenekloof of Mamre* blijven de opinies onvermijdelijk vaag, cursorisch en oppervlakkig. Dit mag wel verwonderen maar is in wezen typisch voor de negentiende eeuw. De oudere periode is beter uitgerust: tot dusver hebben de Zuid-Afrikaanse teksten in het Nederlands uit het Nederlandse bewind 1652-1806 vooral bij de historici interesse gewekt waarvan vele publicaties van *The Van Riebeeck Society / Die Van Riebeeck-Vereniging* getuigen. Nu is het de tijd dat ook literatuurhistorici zich daarmee bezig gaan houden (de eerste inspanningen op dit gebied zijn reeds door S. Huigen ondernomen). Dezelfde stelling kan ten opzichte van de zendingbeweging geponeerd worden. In de meeste gevallen wordt ze ook door de geschiedkundigen onderzocht die niet veel aandacht schenken aan talige en literaire aspecten. Een goed voorbeeld leveren historische werken over de zending van de Moraviërs in Zuid-Afrika van Bernhard Krüger die de auteur van *Benigna van Groenekloof of Mamre* meermaals bij de naam noemt maar nooit als schrijver van dit boek (Krüger 1966: 269-70, 275, 287; Krüger & Schaberg 1984: 3, 10, 11, 17, 25, 168, 170, 174). Zelfs bij Isaac Balie, in zijn verdienstelijke *Die geskiedenis van Genadendal 1738-1988*, de plaats bij uitstek om over *Benigna van Groenekloof of Mamre. Een verhaal voor de Christen Kleurlingen van Zuid-Afrika* uit te weiden, vindt men er voor de rest niet veel inlichtingen over (Balie 1988: 104-10). De Genadendalse teksten en andere geschriften uit de zendingstraditie moeten dus het object van literatuurstudie worden.

4. Problemen met de identiteit van de auteur

Ronnie Belcher, de man die als eerste uitvoeriger over dit boek berichtte, schreef in 1986 dat “die novelle oor ’n bruin vrou [...] anoniem gepubliseer” is en in een ander artikel uit 1987 schreef hij dat *Benigna van Groenekloof of Mamre* “anoniem op Genadendal uitgegee” is (Belcher 1986: 47; 1987: 30). Tien jaar later preciseerde hij zijn opinie in een brievenkolom van de Kaapse krant *Die Burger*. Dit was naar aanleiding van de tv-documentaire van Zackie Achmat “*Skerpioen onder die klip: Afrikaans van kolonialisme tot demokrasie*” waar de blanken verweten werd dat ze de multiculturele bodem waaruit het Afrikaans ontstond altijd verzwegen hebben. Belcher vond dit een “wanvoorstelling” en ging niet akkoord met die uitlatingen over “die sogenaamde geheimhouding by (blanke) akademici en ander opvoeders oor die Koi (Khoekhoense), Maleise en ander nie-Germaanse woorde in die Afrikaanse woordeskat, en die weglaat van sekere Afrikaanse (meer korrek: Afrikaanssoortige) werke uit die Afrikaanse literêre geskiedskry-

wing ter wille van ‘blanke Afrikaanse eksklusiwiteit’” (Belcher 1996: 14). In een dergelijk context zet hij de fout in de tv-documentaire: “die boekie *Benigna van Groenekloof of Mamre* is geskryf deur ‘n anonieme blanke persoon wat hom ‘Een hunne leeraars’ noem, waarskynlik eerw. Blecher [Bechler]” (Belcher 1996: 14).

Andere onderzoekers blijven dit werk ook toeschrijven aan de genoemde Bechler of kwalificeren dit als anoniem werk. In dé bron over Genadendal, *Die geskiedenis van Genadendal 1738-1988*, wordt eveneens een zekere Bechler als schrijver van *Benigna van Groenekloof of Mamre* genoemd (Balie 1988: 92). Kannemeyer verschaft meer informatie over de herkomst van de auteur van dit werk dat geschreven zou zijn “deur ‘n anonieme skrywer wat een van die Duitse sendelinge was” (Kannemeyer 2005: 31). Ook Huigen geeft dezelfde details over de publicatie als “geskryf deur ‘n anonieme Morawiese sendeling (‘een hunner leeraars’ [. . .])” (Huigen 2006: 35).

En toch waren er critici die de ware naam van de auteur kenden. De Kaapse historicus Henry C. Bredekamp, gewikkeld in een polemieek met Ronnie Belcher, schreef bijvoorbeeld dat dit werk “ongetwyfeld deur die Duitse sendeling Hermann Benno Marx van Genadendal geskryf [is] en nie deur ‘waarskynlik eerw. W.F. Bechler’ nie” (Bredekamp 2002: 10).

Waarom zijn er zulke verschillen, vergissingen en misverstanden? Ten eerste heb ik een sterk vermoeden dat een aantal onderzoekers hun informatie over het boek uit tweede hand heeft en—zoals niet zelden in de wetenschap—zonder voorafgaande autopsie doorgeeft. Zodoende worden de fouten herhaald. Ten tweede wordt de zaak van het auteurschap bemoeilijkt door het feit dat op de titelpagina van de novelle de naam van de auteur niet staat. Het anonieme boek wordt aangeboden als geschreven “door een hunne leeraars.” Omdat op dezelfde pagina naar de contactpersoon verwezen wordt bij wie men het boek kon bekomen (“te verkrijgen door W.F. Bechler, Genadendal, en op alle Moravische zendingplaatsen”), gaf dit de aanleiding tot de verkeerde opvatting dat William Ferdinand Bechler (1825-1898) de auteur van het boek was. In werkelijkheid was Bechler superintendent d.w.z. preses van het bestuur in de kerkelijke provincie van de hernhutters; in de jaren tachtig van de negentiende eeuw schreef G.Th. Reichelt: “William Ferdinand Bechler formerly was the Superintendent of the South African Mission; now he is a member of the Mission Board at Berthelsdorf, in Saxony” (Reichelt s.d.: 3). Hij vervulde deze functie voor Genadendal in de periode 1861-1875 en was ook verantwoordelijk voor de finances: “Bechler was a friend of authority and discipline dealing very ably with financial matters in particular” (Krüger & Schaberg 1984: 7). Waarschijnlijk heeft hij in deze hoedanigheid bemiddelend opgetreden voor mensen die Genadendalse publicaties wilden aankopen.

Zelfs binnen de circuit van de Moraviërs was het feit niet bekend dat de Duitse zendeling Hermann Benno Marx de auteur van *Benigna van Groenekloof of Mamre*

was: de Afrikaanse vertaling van P.D. Johannes uit 1968 (herzien door G.P. van Schalkwyk in 1976), die in stencilafschriften in dat milieu circuleerde, geeft aan dat B.[sic!] F. Bechler de auteur is. Deze onkunde laat teksten of tv-documentaires ontstaan waarin beweerd wordt dat het boek is “geskryf deur ‘n bruin persoon” (Bothma 2004: 23).

Het resultaat is dat H.B. Marx voor velen niet bestaat als auteur van *Benigna* en de novelle wordt dikwijls behandeld als een anoniem werk. Typerend voor de manier waarop met de schrijver tot nu toe is omgegaan, is het feit dat formulering “skrywer onbekend” (February 1998: 20) zelfs in *Perspektief en Profiel: ‘n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* gebruikt is, terwijl de bijdrage van V. February in dit monumentale, inmiddels driedelige, werk de taak had gemarginaliseerde en/of vergeten schrijvers uit het verleden op te diepen.

De ironie wil dat dit alles gebeurt terwijl de auteur van *Benigna van Groenekloof of Mamre* zijn zelfportret in de marge zette (of liever aan het einde van zijn boek zoals het hoort) wat mij aan de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilders doet denken die ergens op het doek—in een spiegel of op de ronde bol van de kroonluchter—zichzelf vaag afbeelden. Wanneer Hermann Benno Marx over de feestelijke herdenking van de vijftig jaar zending in Groenekloof vertelt, wordt ook naar aanleiding van dit evenement, dat in februari 1858 plaatsvond, gezegd “’s namiddags preekte de heer Marx van Genadendal” ([Marx] 1873: 83).

De documenten in het archief in Herrnhut laten er geen twijfel over bestaan dat Marx de schrijver van *Benigna* is. Zelfs de cataloguskaart vermeldt de bron van informatie over de identiteit van de auteur, nl. “Prot. d. Miss. Departem. 1873, S. 391.” Op de kaart staat:

NB. “Benigna.” Verf[asser]: Missionar Hermann Benno Marx, damals zur gesundheitlichen Wiederherstellung in Mamre weilend; gedr.[uckt] unter d.[er] Redaktion des Präses Br.[uder] William Ferdinand Bechler auf der Gnadenthaler Druckerei, als erster Versuch christl.[iche] Unterhaltungsschriften für farbige Gemeinden zu schaffen. (Prot.[olle] d.[es] Miss.[ions-] Departem.[ents] 1873, S.[eite] 391).

5. Hermann Benno Marx – zendeling, musicus, drukker en schrijver

Het was moeilijk om meer informatie over Hermann Benno Marx (1827-1917), de schrijver van *Benigna van Groenekloof of Mamre*, te verzamelen. Hier en daar, in boeken en artikelen van geschiedkundige aard die de ontwikkeling van de Moravische kerk in Zuid-Afrika behandelen, duikt zijn naam weliswaar op omdat hij een actieve en ondernemende zendeling was. Maar gedetailleerde informatie over zijn leven en geschriften was niet gemakkelijk te krijgen en het materiaal was dikwijls bewerkelijk. Nergens in de Zuid-Afrikaanse bronnen

en/of vakliteratuur kon men iets meer over hem te weten te komen. Pas in het archief in het Duitse Herrnhut en dankzij een persoonlijke ontmoeting met het achterachterkleinkind van Marx' kleinkind kon ik meer bijzonderheden over hem verzamelen. De belangrijkste geschreven bronnen zijn fotokopieën van de typoscripten *Dienerblätter. Biographische Übersichten von Personen, die im Dienst der Brüdergemeinde standen, M-N*, die onder redactie van Richard Träger en Charlotte Träger-Große zijn ontstaan en waarvan een exemplaar in Unitätsarchiv in Herrnhut bewaard wordt (Träger & Charlotte Träger-Große s.d.). Een andere belangrijke bron is de cartotheek van Heinz Burkhardt *Brüderische Personenkartei. Ma* (Vol. 25), die in Gemeinarchiv Koenigsfeld bewaard wordt en waarvan een kopie in Herrnhut beschikbaar is (Burkhardt s.d.). Nog een andere vindplaats is de publicatie *Afrikabestände im Unitätsarchiv der Herrnhuter Brüdergemeinde. II. Die in Afrika tätigen Geschwister* van Adam Jones (medewerking Petra Albert, Anja Reimers en Anja Schrödter) (Jones 2000).

Hermann Benno Marx was afkomstig uit Duitsland uit het gebied ten oosten van Dresden vlak bij het huidige drielandpunt tussen Duitsland, Tsjechië en Polen. Hij werd geboren op 2 april 1827 in Rothenburg bij Niesky in Lausitz. Zijn vader Samuel Gotlieb [Gootlieb] Marx was koopman en vervaardigde zeep (zeepzieder); hij was getrouwd met Eleonore (geb. Mortell).

Beide ouders kwamen uit de kringen van de Broedergemeente, vandaag bekend als de Evangelische Broedergemeente die beroemd is geworden om het enthousiasme voor het verkondigen van het evangelie buiten Europa. Uit geloofsovertuiging ontwikkelden de Moraviërs het zendingswerk in Tanzania en de toenmalige Deense koloniën in West-Indië en Groenland en ook nog in Tibet. Vele deze zendingsposten groeiden tot volkskerken uit, zoals in Suriname en Zuid-Afrika. In dat milieu van de hennhutters groeide Hermann Benno op. Als kind van zendelingen ging hij in 1835 conform de kerkelijke regels naar een jongensschool met internaat (*Knabenanstalt*) in Niesky, later (1841-1845) kreeg hij beroepsopleiding als timmerman en schrijnwerker in Gnadenberg en Neuwied om vervolgens vanaf 1847 in de meubelmakerij in Herrnhut te werken.

De praktische aard van deze opleiding mag verwonderen als men niet weet dat de hennhutters traditioneel een handwerkerberoep uitoefenden. Dit waren ze gewend en dit was een deel van de voorbereiding tot het zendingwerk. In dit verband moet men als misplaatst de volgende opmerking van Jacob Haafner (1754-1809) classificeren, de bekende criticus van het Europese kolonialisme en de manier waarop zending georganiseerd was. Haafner verwonderde zich over het feit dat graaf von Zinzendorf, die in de achttiende eeuw Georg Schmidt naar Zuid-Afrika stuurde, deze zending de VOC aanbeval met de zeer tegemoetkomende woorden:

biede ik u sr. Schmidt aan, die het uitstaan van ongemakken gewoon is, om dit werk [zending] te ondernemen. [. . .] Het is wel niet te gelooven, dat

Schmidt zeer grooten opgang zal maken, doch in allen gevallen, zal het geenszins tot nadeel der Compagnie zijn; hij is een vleeshouwer van zijn handwerk, doch men met hem kan doen wat men wil indien het hem maar geheel en al niet van zijn plan verwijdert. (Haafner 1993: 41)

In zijn *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendings-genootschappen* (1807) waaruit ik aanhaal, becommentarieert hij dit fragment met een ironische uitroep “Een slagter als zendeling!” (Haafner 1993: 41). Haafners verontwaardiging was echter onterecht: alle Moravische zendelingen moesten een beroepsopleiding achter de rug hebben om financieel onafhankelijk te zijn, de inheemse volkeren nieuwe vaardigheden bij te brengen en in den vreemde een goed voorbeeld te geven. Trouwens, op de opmerkingen van dezelfde slachter beriep Haafner zich bij de beschrijving van de Khoi-taal! (Haafner 1993: 39).

Begin maart 1847 werd Marx erkend als lid en officieel opgenomen in de gemeente (*Gemeine*). Vanaf 1848 werkte hij als leraar in de Knabenanstalt in Neudietendorf. Enkele jaren later, in 1854, viel hem het ambt van de organist te beurt waaruit men concluderen kan dat hij ook een muziekopleiding had genoten en instrumenten kon bespelen. Direct daarna, op 22 mei 1854, werd hij opgeroepen om als zendeling naar Zuid-Afrika te gaan. De aanstelling als leraar was gepland in de school voor hulpkrachten van de zendelingen (*Gehilfenschule*) in de centrale plaats van de Zuid-Afrikaanse Broeders te Genadendal. Hij zou daar in eerste instantie als muzikleraar werken. Voor Marx in de Kaapkolonie arriveerde, werd hij 6 augustus 1854 in de kerk tot “Akoluth” en bereidde hij zich op zijn toekomstige werk voor: hij leerde Engels in Groot-Brittannië—eerst zeven weken in Fulneck bij Leeds dan in een school in Londen; daar studeerde hij verder Engels en tegelijkertijd gaf hij aan anderen les.¹⁶

Op 6 april 1855 vertrok Hermann Benno Marx uit Londen om op 20 juni voet aan wal te zetten in Kaapstad. In Genadendal begon hij aanvankelijk als leraar te werken en werd tamelijk snel tot hoofd van de plaatselijke school en onderwijzersopleiding benoemd. Op 7 maart 1858 ontving hij zijn ordinantie en werd

¹⁶ Acoliet d.w.z. jongere broeder—“Akoluth—(griech. ἀκόλουθος = folgend) Bruder oder Schwester, die zum besonderen Helferdienst in der Gemeinde angenommen ist. Zu den Aufgaben gehören die besondere Aufsicht über bestimmte Bereiche des Dienstes innerhalb der örtlicher Gemeinde und das Dienen beim Abendmahl. Zinzendorf nannte dieses Amt auch Dienst der Streiterschaft. In der Römisch-Katholischen Kirche gehört der Akoluth zu den niedrigeren Weihen. Die Böhmisches Brüder-Unität hatte dieses Amt beibehalten. Hier waren die Akoluthen jüngere Brüder, die sich auf das geistliche Amt vorbereiteten” (Peucker 2000: 11-12). “Acolyte—A member of the Moravian church who has been formally marked for lifetime service within the Church but who is not ordained. An acolyte can assist the ordained minister in the distribution of the elements of Holy Communion but cannot administer the sacrament independently” (Dreydoppel & Faull 2005).

“Diakonus,” zowel diaken als acoliet was een ambt die verband met de hulpverlening in de kerk hield.¹⁷

In Zuid-Afrika maakte de zendeling zich zeer verdienstelijk voor de ontwikkeling van de drukkunst. Door zijn toedoen werd in 1859 het oude houten drukkersapparaat in gebruik genomen dat reeds in 1834 door de Nederlandse hernhutters uit Zeist geschonken was en de hele tijd op de zolder lag omdat er niemand was die het kon bedienen. Dankzij de ondernemende geest van Marx begon men op Genadendal met het drukwerk—iets waarop deze plaats later zal kunnen bogen. Op dit eerste drukkersapparaat werd o.a. *Een Tijdstafel voor Onze Scholieren* uitgegeven. In 1860 schreef Marx aan bisschop Peter la Trobe (1795-1863):

I feel assured that no more important benefit could be conferred on this Mission, than a new and improved printing-press. You send **us** books, papers, etc., but of what use are they to our people? If, however, we can get them to read tracts, books, and magazines, printed expressly for **them**, and adapted for their use, the beneficial effect on their minds will, by the blessing of the Lord, be very great. (Krüger 1966: 270)

Vanaf 1861 gebruikte men een nieuw uit Engeland ingevoerd apparaat en de drukkunst werd tot een van de vakken van de lerarenopleiding.¹⁸ De plaatselijke drukkerij heette ook “Normalschooldrukkerij te Genadendal.” Een van de prestaties was het tijdschrift *De Bode van Genadendal* waarvan Marx de uitgever was. Het karakter van het periodiek geeft een advertentie weer uit het eerste nummer uit het jaar 1863: “Maand-Blad voor Christelijke Huisgezinnen, bevattende stichtelijke Leerstukken, leerrijke Verhalen, de Geschiedenis der Broeder-Kerk, Berigten van de Zending onder de Heidenen, benevens ander

¹⁷“Diakonus—erstes der ordinierten Ämter und eigentliche Ordination; von der alten Brüder-Unität 1745 übernommen. Ursprünglich Hilfsprediger, war aber zur Bedienung der Sakramente und zu allen Amtshandlungen berechtigt und konnte auch selbständig eine Gemeinde oder Einrichtung leiten” (Peucker 2000: 21). “Deacon—First order of the Moravian ordained ministry. A Moravian deacon can administer the sacraments and rites of the Church and serve as pastor of a congregation” (Dreydoppel & Faull 2005).

¹⁸ Toen in 1894 een nog moderner apparaat gedinstalleerd is, werd voor de eerste keer een fulltime drukker aangesteld en toch moest elke leerling twee uur per dag in de drukkerij helpen.

nuttig Lektuur, gepast voor jong en oud en lezen onder alle klassen onzer bevolking en elders. Uitgegeven aan de Normaal-School te Genadendal.”¹⁹

Van de grote behoefte aan het gedrukte woord waren verschillende Zuid-Afrikaners zich bewust. Thomas François Burgers (1834-1881), de auteur van *Schetsen uit de Transvaal* die in 1871 in *Het Volksblad* werden afgedrukt en een jaar later gebundeld, schreef nog voor hij president van de Zuid-Afrikaanse Republiek werd (1872-1877):

Dat hier echter nog veel ontbreekt wat voor een beschaafde maatschappij onmisbaar is, gevoelen de Europeanen maar al te zeer. Op kunstgenot kan men zich hier niet veel vergasten [. . .]. Niet minder laat de beoefening der wetenschappen veel te wenschen over. Degelijke lectuur, literaire oefeningen, behooren tot de zeldzaamheden. De drukpers, de machtige profeet der 19^{de} eeuw, vindt dan ook nog niet die ondersteuning, die zij verdient. Die in de Republiek een flink nieuwsblad voor het volk kon tot stand brengen, zou een onbeschrijfelijke weldaad aan land en volk bewijzen. (Burgers 1872: 18)

Dat de ontwikkeling van de drukkunst—“een onbeschrijfelijke weldaad” in dit geval aan de Kleurlingbevolking—Marx zeer persoonlijk aan het hart lag, bewijzen zijn groeten die hij nog in 1909, toen hij als emeritus in Duitsland leefde, aan zijn Zuid-Afrikaanse Broeders stuurde naar aanleiding van het jubileum van vijftig jaar van de Genadendalse drukkunst (Balie 1988: 139-49). Hij begreep terdege de waarde van het gedrukte woord, ook als een manier om bekeringsverhalen, levensbeschrijvingen en de geschiedenis van de zendingplaatsen te bewaren. Uiteindelijk bestaat zijn novelle ook uit een aantal verzamelde vertellingen. Want de vraag die Marx zichzelf in de inleiding stelde, welke lectuur verschaft moet worden die aan het begrip en de smaak van de Kleurlingen kon voldoen, beantwoordde hij zelf door te zeggen:

[dit moesten] verhalen zijn uit hun werkelijk leven en geschiedenis; en daartoe bieden zich slechts de dagboeken en verhalen van Scholen en Zendingsgestichten in ons land aan, te zamen met het weinige dat men mondelijks opgaderen kan. Uit zulke authentieke bronnen is ook dit verhaal genomen, hetwelk dus ten minste aanspraak op waarheid der zaken kan maken. (Marx 1873 [I-II])

¹⁹Interessant is de evolutie van de titel van deze periodiek. Aanvankelijk sedert 1859 werd dit uitgegeven als *De Bode. Berigten uit de Heiden-Wereld*, dan vanaf januari 1861 als *De Bode van Genadendal*, vervolgens veranderde de titel in 1864 naar *De Bode van Genadendal. Godsdienstig Maand-Blad voor Christelijke Huisgezinnen en anderen* om in 1885 nog een kleine wijziging door te gaan: *De Bode van Genadendal. Een Godsdienstig Maand-Blad voor Christelijke Huisgezinnen*.

Terecht noemt dus Belcher deze oude drukpers op Genadendal “stille getuie van die Broederkerkers se woeker met die opskrifstelling van dinge wat reeds lankal in die volkmond gelê het” (Belcher 1986: 43).

Men mag niet vergeten dat H.B. Marx in de hoedanigheid van muzikleraar naar Zuid-Afrika vertrok. Die taak vervulde hij eveneens heel goed: reeds voor het Paasfeest 1856 organiseerde hij het eerste Genadendalse concert van het orkest dat uit blaas- en strijkinstrumenten bestond (zelf speelde hij bazuin). Dat soort musiceren werd snel tot traditie op de Moravische zendingstaties (Krüger 1966: 269-70). Men mag niet vergeten dat gezamenlijk zingen en muziek maken tot vaste elementen van het religieuze leven van toen behoorde, bij de protestanten meer dan bij de katholieken, en bij de hernhutters met hun rijke muziek- en vooral zangtraditie in het bijzonder (Baudert 1953; Krüger & Schaberg 1984: 12). In geval van de zending maakte het gezang en muziek een wezenlijk deel uit van de catechisatie en het onderwijs als zodanig. Men denke alleen al aan het onderwijs bij de voortrekkers die kort tevoren de Kaapkolonie verlieten en naar het binnenland van Afrika trokken: “Die aard en omvang van die onderwys was in hoofsaak van praktiese aard en die utiliteitsbeginsel is besonder benadruk. Die aandeel van die kinders aan die sang het ’n integrale deel uitgemaak by die huis en openbare godsdiensoefeninge op trek” (Lubbe 1942: 81).

Op de zendingstaties was dit niet anders gesteld en de Moraviërs waren zich terdege bewust van de relevantie van deze manier van kennisoverdracht (Balie 1988: 92). Hiervan getuigt de publicatie van de Moravische bisschop Hans Peter Hallbeck (1784-1840) die in 1839 zijn *Litanijen en gezangen behoorende tot de Liturgie der Evangelische Broedergemeenten* uitgaf. Dit boek werd enkele decennialang gebruikt tot in 1880 *Geestelijke gezangen ten gebruik van de gemeenten der Evangelische Broederkerk in het Kaapland* in Genadendal gepubliceerd werd, de plaatselijke herdruk van de verzameling van 800 gezangen uitgegeven in 1773 in Nederland. Het tijdschrift van de Zuid-Afrikaanse hernhutters *De Bode van Genadendal* drukte zelfs vanaf de jaargang 1864 muziek en woorden af wat helemaal in de verlengde lag van de ouder gezegde *Bis orat, qui cantat!* d.w.z. “Wie zingt, bidt dubbel!”

Het derde werkkerrein van H.B. Marx—naast de drukkunst en muziek—vormde het besturen van de Moravische staties en instellingen. Als schoolhoofd beschreef H.B. Marx in *De Bode van Genadendal* (januari 1861) een belangrijk evenement:

Den 13. December hadden wij hier ons jaarlijksch Examen aan de Kweek-School ter opleiding van Inboorlingen tot School-Onderwijzers. Er waren twee zittingen, een ’s voormiddags en een ’s namiddags. Buiten de leeraars en leeraressen werd het ook van belangstellenden, voor zoo veel er ruimte was, bijgevoegd. De 19 jongelingen, die thans hier ter opvoeding

zijn werden in alle schoolonderwerpen, als b.v.: Bijbelonderrigt, algemene geschiedenis, aardrijks en natuurkunde, rekenen, Engelsche taalkunde, lezen en zingen geëxamineerd, en bewezen doorgaans goede vorderingen gemaakt te hebben. Buiten dien bewezen de ouderen onder hen tamelijke behendigheid in het klavier en viool spelen, zoo als ook van ieder een gedicht opgezegd werd, sommigen in de Hollandsche, anderen in de Engelsche, Hoogduitsche en Kaffersche talen. (Marx 1861: 2-3)

Op 24 februari 1858 trouwde Marx in Genadendal met Henriette Othillie Dammeier (1836-1922) die samen met hem het evangelie bediende. Vanaf november 1864 kregen ze als opdracht om dit ook te doen in een nieuw opgerichte zendingstatie Berea (vandaag Bereaville), één uur van Genadendal gelegen. Marx begon een nieuwe zendinginstelling op te bouwen en ging daar vanaf 8 juni 1865 met zijn vrouw wonen—“a church, a school and residence were built by Marx,” “the mission buildings were comfortable and had been erected at considerable expense by Hermann Benno Marx” (Krüger 1966: 287; Krüger & Schaberg 1984: 3).²⁰ Twee jaar later op 22 december 1867 verhuisden zij naar Clarkson in het oostelijke gedeelte van de Kaaprovincie.

Als gevolg van een terugkerende keelziekte kreeg Marx in 1872 verlof en tegelijk de opdracht om zich aan schrijversactiviteiten te wijden. De zending woonde toen in Mamre bij Darling, ongeveer 80 km ten noorden van Kaapstad. In die tijd schreef hij zijn novelle *Benigna van Groenekloof of Mamre*. Marx verbleef in Mamre in de loop van 1872 om te rusten en weer tot krachten te komen, hij hielp er ook in de school, maar bovenal wijdde hij zich aan het schrijfwerk—“wegen eines Halsleidens vorübergehend nach Mamre versetzt, ist hier an der Schule u.[nd] auch schriftstellerisch tätig” (Träger & Charlotte Träger-Große s.d.; Protokoll 1872). Zijn boek over en voor de Kleurlingen—dat in zekere zin als effect van zijn ziekteverlof te beschouwen is—kwam het jaar daarop uit. De schrijver was toen reeds op zijn nieuwe post in Wittewater, maar hielp ook zijn collega Nicolaas Oppelt (1826-1880) bij zijn werk in het afgelegen station Goedverwacht. Oppelt schreef in augustus 1874 over hem—ik haal uit Krüger & Schaberg aan: “We are very glad to have in Mr. Marx, a man who takes our external and spiritual wellbeing to heart” (1984: 10). Nadat Marx kort naar Europa voor zijn verloftijd (1876-1877) vertrok, keerde hij op 7 juli 1877 na Kaapstad terug en vanaf september werkte hij in Wittewater. De laatste drie jaar

²⁰ Een foto geplaatst in het boek van Balie toont hoe groot en ruim de gebouwen waren die dankzij Marx' ijver zijn ontstaan (1988: 84).

van hun zendingtijd in Afrika verbleven Hermann Benno en zijn vrouw Henriette Otilie eveneens in Mamre (december 1886-april 1889).²¹

Nadere details over de aard van zijn ziekte zijn onbekend, maar men kan er van uit gaan dat dit een keelaandoening was die typisch voor leerkrachten is. Blijkbaar was zijn toestand ondanks de rust- en verlofperiodes niet wezenlijk verbeterd omdat de superieuren in 1889 besloten om hem voorgoed naar Europa te laten vertrekken en op pensioen te stellen. In Duitsland vestigde Marx zich in Opperlausitz in Kleinwelka bij Bautzen. Alhoewel hij in zijn emeritaat was, hielp hij nog in de plaatselijke gemeente en begeleidde Engelstalige Broeders bij het aanleren van de Duitse taal. In september 1916, een jaar voor zijn dood, verhuisde Marx naar het dorpje Niesky, niet ver van zijn geboorteplaats Rothenbrug. Daar bevindt zich zijn graf.

Met zijn vrouw Henriette Otilie had Hermann Benno enkele kinderen en een van hun zoons, die eveneens de naam Hermann Benno Marx (1878-1927) droeg, heeft als zendeling in Tibet gewerkt.

We weten niet met alle zekerheid wat Hermann Benno Marx nog heeft geschreven. Enkele publicaties over de geschiedenis van de Moravische zending in Zuid-Afrika en ook het kaartsysteem van het archief in Herrnhut geven aanleiding tot de volgende veronderstellingen. Waarschijnlijk is de brochure in het Duits *Entstehung, Fortgang und Zukunft der Missionsstation Goedverwacht* van zijn hand; dit geschrift van kleine omvang dat over de Zuid-Afrikaanse zendingstatie Goedverwacht gaat, werd in Herrnhut door F. Lindenbein gedrukt zonder het jaartal. Aan Marx kan ook het Nederlandse boekje *Genade en Waarheid, 31 Overdenkingen* worden toegeschreven dat in 1896 het licht in Genadendal zag. In *De Bode van Genadendal* uit 1885 (nr. 7) treft men een reflectie aan over *De Opstanding* die gesigneerd is: "B. Marx." Niet uitgesloten is eveneens zijn auteurschap van het studieboek—"n schoolhandleiding" zoals Balie dit noemt—onder de titel *Onderwijs en lessen ten gebruik voor scholen* uit 1856 (Balie 1988: 89). Reichelt somt nog enkele andere publicaties op en voegt een kleine verduidelijking: "*Hymns on the last Words of Christ while hanging on the Cross*, 1861; *De Kleine Zangvriend*, a collection of Hymns for Children, 1861; the *Passion Week Manual*, 1864; *Instructions for the Candidates for Baptism and the Lord's Supper*, 1864; *Seed Corns out of the Word of God*, arranged according to the chief articles of Christian doctrine, 1864—all these by Benno Marx" (Reichelt s.d.: 2). In de vertaling van deze tekst door Edmund de Schweidnitz verloren enkele titels hun oorspronkelijke Nederlands: *Seed Corns out of the Word of God* blijken in wezen

²¹Krüger en Schaberg noemen als jaar van de aankomst in Mamre 1885 (1984: 170); volgens de bronnen in Herrnhut vond dit in december 1886 plaats. (bijv. Träger & Charlotte Träger-Große s.d.).

Zaad-korreltjes uit het Woord van God (1864) te zijn en *Instructions for the Candidates for Baptism and the Lord's Supper* is naar alle waarschijnlijkheid *Handleiding bij het onderwijs van doop- en avondmaalcandidaten bij de zendingsgemeente der Broederkerk in Suid-Afrika* (1864) waarvan Balie melding maakt: "Die datum van die eerste druk kon nie vasgestel word nie, maar die tweede uitgawe het in 1873 verskyn" (Balie 1988: 108).

6. Slotopmerkingen

Hermann Benno Marx was een bewogen, ondernemende zendeling die in Zuid-Afrika ijverig te werk ging en dit lange jaren volhield. Hij vergroot de groep van de negentiende-eeuwers die van heinde en verre naar Zuid-Afrika kwamen en nieuwe uitdagingen niet schuwden. Dit betreft niet alleen mensen die uitsluitend religieus geïnspireerd waren, zoals de Nederlanders Arnoldus Pannevis (1838-1884) of Casper Peter Hoogenhout (1843-1922), maar iedereen die ter plaatse op een te bewonderen betrokken wijze activiteiten van allerlei aard ging ontplooiën en als buitenstaander vaststelde dat de Zuid-Afrikaners—zwart, bruin of wit—behoefte mensen waren, vooral wat onderwijs en cultuur in de brede zin des woords betreft. Op een na waren ze allemaal Europeanen, maar allen—samen met die ene Turkse Koerd—of ze nu Nederlands of Duits van origine waren, met Franse of Joodse achtergrond, stelden ze een bepaald *status quo* van de talige situatie. De Nederlandse taal in al haar plaatselijke varianten—op het Afrikaanse vasteland en in de contreien van Kaapstad bijzonder rijk geschakeerd—was wijd verbreid onder alle lagen van bevolking en zij was dé taal van Zuid-Afrika over de raciale, etnische en religieuze grenzen heen. Dankzij deze diagnose gingen deze nieuwkomers Nederlands voor hun doeleinden aanwenden en het min of meer verafrikaanste en aan hun doelgroep aangepaste idioom van het Nederlands werd in concreto het medium van hun onderwijskundige of godsdienstige inspanningen. Als bijkomend resultaat ontstonden boeiende werken zoals *Benigna van Groenekloof of Mamre*. De auteur, een halfvergeten Duitse zendeling, behoort tot deze groep en mag niet aan de vergetelheid prijsgegeven worden.

Bibliografie

Primair:

- [Marx, Hermann Benno?]. 1856. *Onderwijs en lessen ten gebruik voor scholen*. Genadendal. "Binnenlandsche Berigten: Genadendal." 1861. *De Bode van Genadendal*. Deel II. nr 1. 2-3.
- Marx, Hermann Benno. 1873. *Benigna van Groenekloof of Mamre*. Genadendal.
- Marx, B. 1885. "De Opstanding." *De Bode van Genadendal*. Deel XXVI. nr 7. 28.

- [Marx, Hermann Benno?]. s.d. *Entstehung, Fortgang und Zukunft der Missionsstation Goedverwacht*. Fr.Lindenbein: Herrnhut.
- [Marx, Hermann Benno?]. 1896. *Genade en Waarheid, 31 Overdenkingen door Benno Marx*. Genadendal.
- Marx, Hermann Benno. 1976. *Benigna van Groenekloof of Mamre. 'n Verhaal vir die Christen Kleurlinge van die Republiek van Suid-Afrika deur een van hul leraars eertw. B.[sic!]/F. Bechler[sic!], Genadendal 1861-1875, en in Afrikaans vertaal deur mnr. P.D. Johannes te Louwskloof, Desember 1968. Hierdie manuskrip is woord vir woord hersien en die nodige leestekens en korrekte spelling van woorde aangebring deur die vertaler (P.D. Johannes se kleinseun G.P. Van Schalkwyk, 13 Julie 1976. [stencil-afdruk].*

Sekondair:

- Achmat, Zackie. 1996. *Skerpioen onder die klip: Afrikaans van kolonialisme tot demokrasie*" documentaire uitgezonden op 4 november 1996 door de Zuid-Afrikaanse televisie.
- Balie, Isaac. 1988. *Die geskiedenis van Genadendal 1738-1988*. Kaapstad: Perskor.
- . 2003. "Das Genadendal-College für Lehrerausbildung in Südafrika: Die Lehrer waren wahre Zuchtmeister" [in de rubriek: *Hochschulbilder aus aller Welt*]. *Der Überblick. Zeitschrift für ökumenische Begegnung und internationale Zusammenarbeit*. 1: 17.
- Baudert, Walther. 1953. *Der Beitrag der Brüdergemeine zur deutschen Dichtung*. s.l. Overdruk uit *Vom Göttlichen und vom Menschlichen Wort*. Berlin: Union-Verlag.
- Behr, A. L. 1963. *Onderwys aan nieblankes*. Red. Coetzee. 403-484.
- Belcher, R.K. 1986. "Die volksletterkunde van die Afrikaanse bruin gemeenskap." *Die Kultuurhistoricus/The Cultural Historian*. 1.1: 41-59.
- Belcher, Ronnie. 1987. *Afrikaans en kommunikasie oor die klerugrens*. Reds. Plessis & Plessis. 17-34.
- Belcher, Ronnie. 1996. "Skerpioen se mistastings." *Die Burger* 22 Nov. 1996: 14.
- Belcher, Ronnie. 2002. "Wit en bruin staan aan dieselfde kant van brug." *Die Burger* 13 Julie 2002: 13.
- Bork, G. van, en N. Laan, reds. 1986. *Twee eeuewen literatuurgeskiedenis. Poëtiale opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bothma, M.C. 2004. *Postkoloniale perspektiewe in enkele romans van André P. Brink*. Diss. Universiteit van Suid-Afrika: Pretoria. 2004 <<http://etd.unisa.ac.za/ETD-db/ETD-desc/describe?urn=etd-07052005-103717>>.
- Box, Harriet. 2002. "TV-journalis vertel . . ." *Die Burger* 22 Augustus 2002: 10.
- Bredenkamp, Henry C. 2002. "Taaldiskoers word nou sinvoller." *Die Burger* 16 Julie 2002: 10.
- Burkhardt, Heinz. s.d. *Brüderische Personenkartei. Ma. Vol. 25. Kopie der Originalkartei im Gemeinarchiv Koenigsfeld*.
- Carstens, Wannie. 2001. *Die taalbewegingsdebat in perspektief—ou wyn in 'n nuwe vat*. Pretoria: Carstens en Grebe. 8-20.
- Carstens, Wannie, en Heinrich Grebe, reds. 2001. *Taallandskap. Huldigingsbundel vir Christo van Rensburg*. Pretoria: Van Schaik.
- Changuion. A.N.E. 1848. *De Nederduitse taal in Zuid-Afrika hersteld, zijnde eene handeling tot de kennis dier taal, naar de plaatselijke behoefte van het land gewijzigd*. 2^{de} druk. Rotterdam: J. van der Vliet.
- Chapman, Michael. 1996. *Southern African Literatures*. London: Longman.
- Coetzee, J. Ch., red. 1963. *Onderwys in Suid-Afrika 1652-1960*. Pretoria: J. L. van Schaik.

- Coller, H.P. van, red. 1998. *Perspektief en profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Deel I. Pretoria: J.L.van Schaik:
- . 2006. *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Vol.3. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Davids, Achmat. 1991. *The Afrikaans of the Cape Muslims from 1815 to 1915: A Socio-linguistic Study*. Durban: University of Natal.
- Deumert, Ana. 2004. *Language Standardization and Language Change: The Dynamics of Cape Dutch*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dreydoppel, Otto, en Katherine Faull. 2005. *Glossary—Bethlehem Digital History Project*. Apr. 2006 <http://bdhp.moravian.edu/addtl_resources/glossary.html>.
- Drozd, Andrzej. 1999. *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świętecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Elffers, Hubertus. 1908. *The Englishman's Guide to the Speedy and Easy Acquirement of Cape Dutch*. Cape Town: Juta.
- Genadendal Diaries: Diaries of the Herrnhut Missionaries H. Marsveld, D. Schwinn and J.C. Kühnel, (1792-1794)*. 1992. Eds. H.C. Bredekamp and H.E.F. Plüddemann. Trans. A.B.L. Flegg. Vol. 1. Bellville: University of the Western Cape Institute for Historical Research.
- Geschied-Verhaal van Genadendal, de eerste Zending-Statie Zuid-Afrika van 1737 tot 1806*. 1893. Kaapstad: Genadendal—Van de Sand de Villiers & Co.
- Groot, Aart de, en Paul Peucker, reds. 1996. *De Zeister Broedergemeente 1746-1996. Bijdragen tot de geschiedenis van de Herrnhutters in Nederland*. Zutphen: Walburg Pers.
- Hallbeck, Peter. 1859. *Eenvoudige Lessen ten gebruik van Klein-Kinder-Scholen. Zamengesteld door Peter Hallbeck, bisschop der Broeder-Kerk*. 3^{de} druk. 1886 Genadendal: Boek-Drukkerij der Normaalschool.
- Henning, Paul Otto. 1915. *Tante Anna. Ein Lebensbild aus der südafrikanischen Mission der Brüdergemeine von P.O. Hennig*. 2^{de} druk 1927. Herrnhut: Verlag der Missionsbuchhandlung.
- February, Vernon. 1998. "Klein begin is aanhou wen." *Perspektief en Profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Red. H.P. van Coller. Vol 1. Pretoria: J.L. van Schaik. 3-20.
- Haafner, Jacob. 1993. *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen: en kritiek op zending en kolonialisme* [bezorgd en van een inleiding voorzien door J.A. de Moor en P.G.E.I.] van der Velde]. Hilversum: Verloren.
- Hamilton, J. Taylor, Kenneth G. Hamilton. 2001. *Die erneuerte Unitas Fratrum, 1722-1957. Geschichte der Herrnhuter Brüdergemeine. Band 1: 1722-1857*. Vert. Joachim Haarmann. Herrnhut: Herrnhuter Verlag.
- Haron, Muhammed. 2001. "The Making, Preservation and Study of South African *ajami* Mss and Texts." *Sudanic Africa. A Journal of Historical Sources*. Vol. 12. 1-14.
- Heywood, Christopher. 2004. *A History of South African Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horrell, Muriel. 1970. *The Education of the Coloured Community in South Africa 1652 to 1970*. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- Huigen, Siegfried. 2006. "Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925." Red. Coller. 3-42.
- Jankowski, Henryk, en Czesław Łapicz, red. 2000. *Klucz do raję. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Dialog."

- Jones, Adam, red. 2000. *Afrikabestände im Unitätsarchiv der Herrnhuter Brüdergemeinde. II. Die in Afrika tätigen Geschwister* [mit einem Literaturverzeichnis, bearbeitet von Adam Jones unter Mitarbeit von Petra Albert, Anja Reimers und Anja Schrödter]. ULP.A. *University of Leipzig Papers on Africa, Mission Archives Series*. 11. Insitut für Afrikanistik.
- Kannemeyer, J.C. 1983. *Die Afrikaanse bewegings*. 2^{de} uitgawe. Pretoria: Academica.
- . 1988. *Die Afrikaanse Literatuur 1652-1987*. Kaapstad: Human & Rousseau.
 - . 2005. *Die Afrikaanse Literatuur 1652-2004*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Koch, Jerzy. 2003. *Ewa o wielu wcieleniach. Wizje Hotentotki w literackich reprezentacjach Południowoafrykańskich*. Referaat geleverd tijdens het congres "Zrozumieć Płec," Wrocław, 2-4 juni 2003.
- . 2004. *Historia literatury południowoafrykańskiej. Literatura afrikaans. XVII-XIX wiek*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Dialog."
 - . 2004a. *Benigna en (Magda)Lena versus Kaatje en Saartjie. Die rol van Herrnhutters en "Genadendal Dutch" in die uitbeelding van die Hottentot Venus*. Rreferaat geleverd tijdens het congres van de Afrikaanse Letterkundevereniging en SAVN-kongres, Potchefstroom, 22-25 Sep. 2004.
 - . 2004b. *"Wenus Hotentocka" o wielu wcieleniach: Benigna, (Magda)Lena, Kaatje, Saartjie, Krotoa. Konstrukcje kolorowej kobiety w reprezentacjach południowoafrykańskich*. Reds. Kuczyńska en Dzikowska. 65-102.
- Krüger, Bernhard. 1966. *The Pear Tree Blossoms. A History of the Moravian Mission Stations in South Africa, 1737-1869*. Genadendal: Provincial Board of the Moravian Church in South Africa [Moravian Book Depot].
- Krüger, Bernhard, en P.W. Schaberg. 1984. *The Pear Tree Bears Fruit. The History of the Moravian Church in South Africa-West (II) 1869-1960 With an Epilogue 1960-1980*. Genadendal: Provincial Board of the Moravian Church in South Africa [Moravian Book Depot].
- Kuczyńska, A., en E. Dzikowska, reds. 2004. *Zrozumieć płec II. Studia interdyscyplinarne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kulenkamp, Gerardus. 1739-1740. *De naakt ontdekte enthuisiastery, geest-dryvery, en bedorvene mystikery der zo genaamde Herrnhutters, uit hun Hoogduitsch gezangboek, en andere van hunne schriften ten klaarsten ten toon gestelt, en hunne overeenstemmingen met de bedorvene mystiken en geestdryvers, in Duitschland, en de Bevers in Engeland, op 't duidelykste aangewezen*. Amsteldam.
- Lubbe, J.J. 1942. *Lewensomstandighede en opvoeding van die voortrekkerskind*. Bloemfontein: Nasionale Pers.
- Malherbe, E.G. 1971. *Education [Administration of Education]*. SESA. Vol. 4. 215-221.
- Meiring, A.G.S. 1939. *Die Afrikaanse taalbewegings*. Bloemfontein: Nasionale Pers.
- Niekerk, Lydia van. 1920. *De Eerste Afrikaanse Taalbeweging en letterkundige voortbrengselen*. Kaapstad: De Nasionale Pers.
- Nienaber, G.S., en P.J. Nienaber. 1941. *Die Geskiedenis van die Afrikaanse Beweging*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Nienaber, G.S., 1960. *Die Eerste Letterkundige Pogings in Afrikaans*. Red. Nienaber.
- . 1969. *Die Eerste Letterkundige Pogings in Afrikaans*. Red. Nienaber.
 - . 1982. *Die Eerste Letterkundige Pogings in Afrikaans*. Red. Nienaber.
- Nienaber, P.J., red. 1960. *Perspektief en Profiel: 'n Geskiedenis van die Afrikaanse Letterkunde*. 2^{de} hersiene uitgawe. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
- . 1969. *Perspektief en Profiel: 'n Geskiedenis van die Afrikaanse Letterkunde*. 3^{de} hersiene uitgawe. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.

- . 1982. *Perspektiefen Profiel: 'n Geskiedenis van die Afrikaanse Letterkunde*. 5^{de} hersiene en hersette uitgawe. Johannesburg: Perskor-Uitgewery.
- Olivier, Fanie. 1999. "Belangrikste publikasie in 'n lang tyd in Afrikaans mog 'n ordentlike debat nou volg." *Beeld* 16 Aug. 1999: 6.
- Peucker, Paul, red. 2000. *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von Brüderischen Begriffen*. Herrnhut: Unitätsarchiv.
- Pienaar, E.C. 1926. *Taal en poësie van die Tweede Afrikaanse Taalbeweging*. Kaapstad: Nasionale Pers.
- Plessis du, L.T. 1986. *Afrikaans in beweging*. Bloemfontein: Patmos.
- Plessis, H. du, en T. du Plessis, reds. 1987. *Afrikaans en taalpolitiek: 15 Opstelle*. Pretoria: HAUM. 17-34.
- Protokoll. 1865. *Protokoll des Missions-Departements vom Jahre 1865*. Herrnhut: Unitätsarchiv.
- Protokoll. 1872. *Protokoll des Missions-Departements vom Jahre 1865*. Herrnhut: Unitätsarchiv.
- Register 1818-1882. s.d. *Register der in den Nachrichten aus der Brüdergemei enthaltenen Reden und Lebensläufe vom Jahr 1818 bis Ende des Jahres 1882*. Gnadau: Verlag der Unitäts-Buchhandlung.
- Register 1883-1894. s.d. *Register über die in den Nachrichten aus der Brüdergemeine enthaltenen Reden und Lebensläufe für die Jahre 1883 bis 1894*. Gnadau: Verlag der Unitäts-Buchhandlung.
- Reichelt, G.Th. s.d. *The Literary Works of the Foreign Missionaries of the Moravian Church*. Trans. and annotated by Bishop Edmund de Schweidnitz. (Reprinted from *The Transactions of the Moravian Historical Society (1877-1886)*. 2.9.
- Rensburg, J.I.J. van. 1968. "Langham Dale" *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*. Vol 1. Kaapstad: Nasionale Boekhandel. 209-213.
- Schmidt, Georg. 1981. *Das Tagebuch und die Briefe von Georg Schmidt, dem ersten Missionar in Südafrika (1737-1744)*. Transkribiert von B. Krüger und H. Plüddemann, übersetzt von Fr. J. du P. Boeke, Redaktion von H.C. Bredekamp und J.L. Hattingh. Belville: Wes-Kaaplandse Instituut vir Historiese Navorsing.
- Scholtz, J. du P. 1965. *Die Afrikaner en sy taal*. Kaapstad: Nasou.
- SESA 1971. *Standard Encyclopaedia of Southern Africa*. Vol. 4. Cape Town: Nasionale Opvoedkundige Uitgewery.
- Toerien, Barend J. 1986. "Die skryf van letterkundige annale is ook 'n kuns." *Die Burger* 29 Okt. 1986: 23.
- Toit, P. S. du. 1951. *Onderwys in Kaapland. 'n Historiese oorsig*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- . 1963. *Onderwys in Kaapland*. Red. Coetzee. 3-132.
- Träger, Richard & Charlotte Träger-Große red. s.d. *Dienerblätter. Biographische Übersichten von Personen, die im Dienst der Brüdergemeinde standen, M-N*, Herrnhut: Unitätsarchiv/Moravian Archives.
- Wasserman, Herman. 1996. "Afrikaans het 'nuwe, meer inklusiewe mites nodig." *Die Burger* 5 Nov. 1996: 2.
- Wyk, A.H. du Preez van. 1947. *Die invloed van die Engelse skoolwese op Kaapse skoolwese, 1806-1915*. Pretoria: Van Schaik.